

Carles Múrcia

Gramàtica amaziga

Estàndard del diasistema
amazic septentrional

UBe

Segona
edició

Gramàtica amaziga

Carles Múrcia

Gramàtica amaziga

Estàndard del diasistema
amazic septentrional

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

SUMARI

Pròleg, <i>per Pere Mayans</i>	17
Prefaci	19
Abreviatures.....	21
Símbols	25

I. INTRODUCCIÓ

1. La llengua amaziga	29
1.1. Distribució geogràfica de l'amazic	29
1.2. Demografia de l'amazic	30
1.3. Dialectes de l'amazic	30
1.3.1. El diasistema septentrional	32
1.3.1.1. Els dialectes no zenates	32
1.3.1.2. Els dialectes zenates	33
1.3.2. El tuàreg.....	34
1.3.3. El grup oriental	35
1.3.4. El grup occidental.....	37
1.4. Situació sociolingüística de l'amazic a l'Àfrica del Nord	37
1.5. L'amazic a Catalunya i els vincles històrics entre l'amazic i el català	39
1.5.1. L'actualitat	39
1.5.2. La riba nord en el passat.....	39
1.5.3. La riba sud en el passat.....	42
2. L'estratificació del lèxic amazic.....	45
2.1. El lèxic genuí	46
2.1.1. L'amazic, llengua afroasiàtica	46
2.1.2. Substrat preafroasiàtic de l'amazic?	47
2.1.3. El lèxic areal	47
2.1.4. Les extensions radicals a partir de fonemes d'origen protoamazic	47

2.1.5. La derivació i la composició.....	48
2.1.6. Les extensions radicals a partir del reciclatge de fonemes exògens.....	48
2.2. Els manlleus antics	49
2.2.1. Els manlleus a l'egipci.....	49
2.2.2. Els manlleus al púnic i alguns possibles hebraïsmes i arameïsmes.....	50
2.2.2.1. Els punicismes de l'amazic	50
2.2.2.2. Alguns possibles hebraïsmes i arameïsmes de l'amazic	51
2.2.3. Hel·lenismes antics	53
2.2.4. Manlleus al llatí africà.....	54
2.3. Els manlleus medievals i moderns a l'àrab.....	61
2.3.1. La introducció de l'islam abans de l'arabització.....	61
2.3.2. Vies de transmissió dels arabismes.....	62
2.3.3. L'àrab com a llengua mitjancera de manlleus additius a altres llengües.....	63
2.3.3.1. Arameïsmes	63
2.3.3.2. Persismes.....	64
2.3.3.3. Hel·lenismes	65
2.3.3.4. Llatinismes	66
2.3.3.5. Altres manlleus de procedència oriental	67
2.3.3.6. Alguns arabismes recurrents	67
2.4. Turquismes i altres manlleus de transmissió otomana.....	69
2.5. Els manlleus al francès i a altres llengües europees	69
2.6. Els manlleus a llengües del Sàhara i del Sahel	71
2.7. Els manlleus extradiasistèmics	71
2.8. El vocabulari científic internacional	74
3. L'estandardització del diasistema amazic septentrional	77
3.1. Precedents	77
3.2. Tipologia del manlleu	78
3.3. Atracció centrípeta i convergència dialectal en estandardització lingüística.....	79
3.3.1. Estrats centrípets i estrats centrífugs	80
3.3.2. El camp gravitacional de la llengua.....	80
3.3.3. Models d'estandardització lingüística de l'amazic.....	82
3.4. Jerarquització de les entrades	86
3.5. Marcatge diatòpic	88
3.6. La lexicografia amaziga estàndard.....	91
3.7. Proporció dels estrats lèxics de l'amazic estàndard	91

II. GRAMÀTICA AMAZIGA

1. Fonologia i grafemàtica	95
1.1. Les lletres i els sons de l'amazic.....	95
1.1.1. L'escritura amaziga.....	95
1.1.2. L'alfabet tfinag i la notació llatina.....	97
1.2. Fonemes i al·lòfons	99
1.2.1. Vocals.....	99
1.2.2. Oclusives	102
1.2.3. Africades.....	103
1.2.4. Fricatives	104
1.2.5. Sonants	107
1.2.6. Quadre sinòptic de l'inventari fonèmic de l'amazic septentrional estàndard.....	108
1.3. Trets fonològics i fenòmens fonètics d'abast general.....	112
1.3.1. Tensió.....	112
1.3.2. Faringalització	115
1.3.3. Labialització	118
1.3.4. Espirantització	119
1.3.5. Tractament de les tectals.....	122
1.3.6. Ruptura de hiatus.....	125
1.3.7. Anaptixi	126
1.4. Trets fonètics dialectals.....	126
1.4.1. Particularitats del taixelhit.....	126
1.4.2. Particularitats del tamazight	126
1.4.3. Particularitats del cabilenc.....	127
1.4.4. Caracterització del grup zenata.....	127
1.4.4.1. Particularitats del rifeny.....	127
1.4.4.2. Particularitats del xaui.....	128
1.4.4.3. Particularitats dels dialectes zenates oasisites mozabita, wargli i figuiguià	129
1.5. Sil·labació	129
1.5.1. Estructura sil·làbica i jerarquia de sonoritat	129
1.5.2. La sil·labació en taixelhit i tamazight	131
1.5.3. La sil·labació en cabilenc i zenata	138
1.5.4. Notació de la xevà i sil·labació.....	140
1.6. Accent	142
2. Morfofonologia.....	143
2.1. Elements dels lexemes.....	143
2.2. Tipologia de les arrels.....	145

2.3. Restriccions fonotàctiques dels lexemes	147
2.4. Extensions de les arrels.....	149
3. Morfosintaxi nominal	153
3.1. Gènere	153
3.1.1. Masculí	154
3.1.2. Femení.....	155
3.2. Nombre	158
3.2.1. Plurals apofònics (o interns).....	158
3.2.2. Plurals externs	159
3.2.3. Plurals mixtos	160
3.2.4. Plurals especials.....	161
3.2.5. <i>Pluralia tantum</i>	162
3.3. Estat	163
3.3.1. Temes nominals	163
3.3.1.1. Temes en C- regulars.....	163
3.3.1.2. Temes en C- metafònics	164
3.3.1.3. Temes en CV- en zenata	165
3.3.1.4. Temes en <i>a-</i>	166
3.3.1.5. Temes en <i>i-</i>	167
3.3.1.6. Temes en <i>u-</i>	168
3.3.1.7. Noms en <i>wa-</i>	168
3.3.1.8. Noms en <i>l-</i>	169
3.3.1.9. Noms sense prefix d'estat.....	170
3.3.2. Sintaxi de l'estat d'annexió	171
3.3.2.1. Subjecte lèxic posposat al verb	171
3.3.2.2. Nom depenent d'una preposició en un sintagma preposicional.....	171
3.3.2.3. Nom depenent d'un nom de nombre.....	172
3.3.2.4. Nom derivat de filiació i possessió.....	172
3.4. Derivació i composició nominal.....	173
3.4.1. Derivació nominal	173
3.4.1.1. Noms deverbatus.....	173
a) Nom verbal (d'acció, d'estat i de qualitat).....	173
b) Nom d'agent / nom de pacient	179
c) Nom d'instrument / nom de lloc	180
3.4.1.2. Noms denominatius.....	182
a) Nom de relació	182
b) Nom de filiació.....	182
c) Nom de possessió	183
d) Nom de propietat.....	183
e) Nom privatiu	184

f) Nom d'origen.....	184
g) Nom pejoratiu.....	185
h) Altres noms denominatius.....	185
3.4.2. Composició nominal i sinapsis.....	186
3.4.2.1. Composició nominal.....	186
3.4.2.2. Sinapsis.....	187
3.5. Noms de nombre.....	187
3.5.1. Numerals cardinals.....	188
3.5.1.1. Unitats de l'1 al 10.....	188
3.5.1.2. Noms de nombre de l'11 al 19.....	189
3.5.1.3. Desenes.....	189
3.5.1.4. Nombres superiors.....	190
3.5.2. Numerals ordinals.....	190
3.5.3. Fraccions i multiplicatius.....	192
3.6. Adjectiu?.....	192
4. Morfosintaxi pronominal.....	193
4.1. Pronoms personals.....	193
4.1.1. Pronom independent.....	195
4.1.2. Pronoms febles.....	196
4.1.2.1. Funcions dels pronoms febles.....	196
4.1.2.2. Proclisi dels clítics.....	198
4.2. Díctics.....	199
4.2.1. Valors dels díctics.....	199
4.2.2. Ubiquïtat dels díctics.....	201
4.3. Pronoms de suport de determinació.....	202
4.3.1. Tipus de suports de determinació.....	202
4.3.2. Determinant de relació.....	204
4.3.3. Pronoms demostratius.....	204
4.3.4. Pronoms possessius.....	206
4.3.5. Relatius.....	206
4.3.6. Pronoms interrogatius.....	208
4.3.7. Correlació entre díctics, demostratius, relatius, interrogatius i adverbis de lloc.....	209
5. Morfosintaxi verbal.....	211
5.1. Persona, nombre i gènere.....	212
5.1.1. Afixos de persona-nombre-gènere normals.....	212
5.1.2. Sufixos de persona-nombre-gènere de l'acomplert dels verbs de qualitat ...	214
5.1.3. Sufixos de persona-nombre-gènere de l'imperatiu.....	215
5.1.4. Afixos del participi.....	216
5.2. Aspecte, mode i negació.....	217
5.2.1. El tema d'aorist.....	220

5.2.1.1. Morfologia.....	220
5.2.1.2. Sintaxi	220
5.2.2. El tema d'acomplert	225
5.2.2.1. Morfologia.....	225
5.2.2.2. Sintaxi	227
5.2.2.2.1. Subaspectes de l'acomplert	227
5.2.2.2.2. Participi d'acomplert	229
5.2.2.2.3. Perífrasis d'acomplert.....	229
5.2.3. El tema d'acomplert negatiu.....	231
5.2.4. El tema d'inacomplert	232
5.2.4.1. Morfologia.....	232
5.2.4.2. Sintaxi	235
5.2.4.2.1. Subaspectes de l'inacomplert	235
5.2.4.2.2. Les partícules aspectuals d'inacomplert.....	236
5.2.4.2.3. Usos de l'inacomplert.....	237
5.2.4.2.4. Perífrasis d'inacomplert	239
5.2.5. El tema d'inacomplert negatiu.....	240
5.2.5.1. Morfologia.....	241
5.2.5.2. Sintaxi	241
5.3. Diàtesi.....	241
5.3.1. Diàtesi activa	244
5.3.1.1. Els verbs dinàmics.....	244
5.3.1.2. Els verbs estatus	244
5.3.1.3. Els verbs làbils	244
5.3.1.4. Els verbs de qualitat	246
5.3.2. Diàtesi factitiva/causativa.....	246
5.3.2.1. Morfologia.....	246
5.3.2.2. Sintaxi	249
5.3.3. Diàtesi passiva	250
5.3.3.1. Morfologia.....	250
5.3.3.2. Sintaxi	251
5.3.4. Diàtesi recíproca	252
5.3.4.1. Morfologia.....	252
5.3.4.2. Sintaxi	254
5.3.5. Diàtesi reflexiva/mitjana.....	254
5.3.5.1. Morfologia.....	254
5.3.5.2. Sintaxi	257
5.3.6. Formes sobrederivades	257
6. Morfosintaxi de les paraules invariables	259
6.1. Els adverbis	259

6.2. Les preposicions	260
6.2.1. Les preposicions bàsiques	260
6.2.2. Les preposicions de gramaticalització secundària.....	265
6.2.3. Les locucions preposicionals.....	267
6.3. Les conjuncions	267
6.4. Els presentatius	268
6.5. La partícula de predicació.....	268
7. Sintaxi oracional elemental.....	269
7.1. L'oració afirmativa.....	269
7.1.1. Les oracions sense verb	269
7.1.2. Les oracions verbals	271
7.1.3. La concordança del verb amb el subjecte.....	272
7.2. L'oració negativa	273
7.2.1. La partícula negativa	273
7.2.2. La negació discontinua	273
7.2.2.1. La negació discontinua obligatòria	273
7.2.2.2. La negació discontinua facultativa.....	274
7.2.3. La negació d'oracions copulatives i predicats d'existència.....	275
7.2.4. La prohibició	277
7.3. L'oració interrogativa i exclamativa.....	277
7.3.1. La interrogació total	277
7.3.1.1. La interrogació total directa	277
7.3.1.2. La interrogació total indirecta.....	278
7.3.1.3. La resposta	278
7.3.2. La interrogació parcial.....	278
7.3.2.1. Interrogacions amb pronoms interrogatius.....	278
7.3.2.2. Interrogacions amb adverbis interrogatius	281
7.3.3. L'oració exclamativa	284
7.4. L'expressió de la qualitat i de les circumstàncies	284
7.4.1. L'expressió de la qualitat	284
7.4.1.1. Introducció	284
7.4.1.2. Usos sintàctics.....	286
7.4.2. L'expressió de les circumstàncies.....	289
7.5. Les proposicions relatives i les oracions clivellades	290
7.5.1. Proposicions relatives adjuntes.....	292
7.5.1.1. Característiques generals.....	292
7.5.1.2. Sintaxi de les relatives adjuntes	293
7.5.2. Proposicions amb relatiu de base pronominal	295
7.5.2.1. Els pronoms de suport de determinació amb aplicació relativa.....	295
7.5.2.2. Els relatius neutres	297

7.5.2.3. Els pronoms relatius.....	299
7.5.3. Proposicions amb relatiu de base dística.....	300
7.5.3.1. Característiques generals.....	300
7.5.3.2. Els relatius díctics.....	301
7.5.4. Proposicions relatives amb pronom interrogatiu.....	305
7.5.5. Proposicions relatives de futur.....	306
7.5.6. Oracions clivellades.....	308
7.6. Les proposicions completives.....	310
7.6.1. Les proposicions completives declaratives.....	310
7.6.1.1. Característiques generals.....	310
7.6.1.2. Sintaxi de les conjuncions completives declaratives.....	310
7.6.2. Les proposicions completives interrogatives indirectes.....	311
7.6.2.1. Completives interrogatives indirectes totals.....	311
7.6.2.2. Completives interrogatives indirectes parcials.....	312
7.6.3. Les proposicions completives modals.....	312
7.6.4. Les proposicions completives sense conjunció.....	312
7.7. Les proposicions circumstancials.....	313
7.7.1. Les circumstancials de lloc.....	313
7.7.2. Les circumstancials temporals.....	314
7.7.2.1. Relació de simultaneïtat.....	314
7.7.2.2. Relació d'anterioritat.....	317
7.7.2.3. Relació de posterioritat.....	317
7.7.3. Les circumstancials causals.....	318
7.7.4. Les circumstancials finals.....	319
7.7.5. Les circumstancials consecutives.....	319
7.7.6. Les circumstancials condicionals.....	320
7.7.6.1. Condicionals factuais.....	320
7.7.6.2. Condicionals contrafactuals.....	320
7.7.7. Les circumstancials concessives.....	321
7.7.8. Les circumstancials comparatives.....	322
7.7.8.1. Comparatives d'igualtat.....	322
7.7.8.2. Comparatives de superioritat.....	322
7.7.8.3. Comparatives d'inferioritat.....	323
7.7.9. Les circumstancials de manera.....	323
7.7.10. Les circumstancials d'exclusió.....	324
Bibliografia.....	325

*A en Pere J. Quetglas, mestre de mestres,
a qui dec la idea d'aquesta obra.*

PRÒLEG

Amb aquesta *Gramàtica amaziga* que teniu a les mans, el doctor Carles Múrcia ens ofereix una altra obra que esdevindrà de referència en l'ensenyament de l'amazic i que culmina la feina que diversos lingüistes del nostre país han fet en les darreres dècades per fer possible l'estandardització d'aquesta llengua que, a hores d'ara, segurament és la tercera més parlada a Catalunya. En aquest sentit, voldria destacar la tasca pionera que ha fet, en aquest camp, el professor de la Universitat Autònoma de Barcelona Carles Castellanos, que en un llunyà 1995 va publicar, conjuntament amb Mohand Tilmatine, Abdelghani El Molghy i Hassan Banhakeia, l'obra *La llengua rifyna. Tutlayt tarift*. L'obra del vallesà, d'origen oriolà, Carles Múrcia se suma, a més, al *Diccionari català-amazic / amazic-català (estàndard del diasistema amazic septentrional)*, que el mateix autor, en coautoria amb Salem Zenia, va publicar el 2015 (i que és disponible en línia des del 2017), i a les divuit unitats didàctiques d'aprenentatge de la llengua amaziga que va publicar, també en coautoria, gràcies al CIEMEN, el 2018. A més, no voldria oblidar la tesi doctoral de Múrcia, un completíssim estudi de la llengua amaziga a l'antiguitat a partir de les fonts gregues i llatines, que, sortosament, va publicar la Universitat de Barcelona el 2011.

L'obra de Carles Múrcia també entronca amb la gran tradició de lingüistes catalans, com Antoni M. Alcover, Francesc de B. Moll o Joan Coromines, autors d'obres magnes que, en alguns casos, no tenen paral·lelisme en altres llengües, teòricament molt més potents que la nostra. Els treballs de Múrcia són d'un rigor acadèmic indiscutible, però, alhora, tenen molt present que volen ser eines útils per als parlants, per als aprenents i per als professors d'amazic, una llengua que, en molts aspectes sociolingüístics, es pot comparar al català i amb la qual hem tingut moltíssims contactes històrics, com bé se'ns explica en la introducció del llibre, els quals han quedat reflectits en alguns topònims del país: Mequinensa, Atzeneta, Senija, Favara, les Roques del Masmut, Oli-va, l'illa de Buda...

En aquesta gramàtica estàndard del diasistema amazic septentrional, a més, hi trobareu un interessantíssim capítol introductori on es fa una aproximació a la llengua par-

lant-nos de la seva distribució geogràfica, de la seva demografia, dels diferents dialectes, de la situació sociolingüística a l'Àfrica del Nord, de la relació, que tot just ara comentàvem, entre els Països Catalans i els pobles amazics, els orígens del lèxic amazic (on descobrirem les relacions mediterrànies d'aquesta llengua i la influència, a partir de l'edat mitjana, de la llengua àrab), el procés d'estandardització del diasistema amazic septentrional...

El gruix d'aquesta obra, però, és lògicament la part de la gramàtica estàndard del diasistema amazic septentrional, és a dir, el de les variants parlades al Marroc, Algèria, Tunísia i nord de Líbia, d'on són, especialment en el primer cas, la immensa majoria dels amazics de Catalunya. Hi trobareu la fonologia de la llengua, una reflexió aprofundida sobre la grafia de l'amazic, la morfofonologia i un completíssim estudi de la morfosi-taxi.

En definitiva, Carles Múrcia ha fet una obra que era totalment necessària i que, permeteu-me dir-ho, és un luxe que s'hagi fet en la nostra llengua, en la llengua dels Països Catalans. De ben segur que aquesta publicació ajudarà, encara més, a agermanar dos pobles veïns que, a més, en alguns moments històrics, han compartit espai geogràfic: només cal pensar en els milers i milers del nord-catalans, menorquins i valencians que van viure a Algèria fins als anys 60 del segle passat; o en els milers d'amazics que ara viuen (o potser hauríem de dir que tornen a viure) als Països Catalans.

PERE MAYANS,
professor d'història de la llengua (UOC)
i impulsor de les primeres classes d'amazic a Catalunya

PREFACI

Després de l'elaboració, d'una banda, del *Diccionari català-amazic / amazic-català (estàndard del diasistema amazic septentrional)*, publicat en coautoria amb Salem Zenia l'any 2015 en paper a l'editorial Llibres de l'Índex i l'any 2017 en línia gràcies al suport del PEN Català, i, de l'altra, de divuit unitats didàctiques d'amazic publicades en coautoria amb Eziz Baha, Ella n Ayt Lħu i Dimuħ Qddumi d'ençà del 2018 al web del CIEMEN, era evident que calia posar a disposició tant dels professors i alumnes de les classes d'amazic com dels lingüistes i estudiants autodidactes una gramàtica estàndard que descrigués la llengua amaziga de la manera més rigorosa, precisa i clara possible. És amb aquesta doble orientació que per fi, i gràcies als esforços del CIEMEN i d'Edicions de la Universitat de Barcelona, veu la llum la *Gramàtica amaziga (estàndard del diasistema amazic septentrional)*.

Aquestes tres obres docents complementàries (el diccionari, la gramàtica i les unitats didàctiques), d'una banda, són el fruit d'una ingent tasca d'estandardització de la llengua amaziga duta a terme ininterrompudament per diversos lingüistes a Catalunya pel cap baix durant els últims vint-i-cinc anys; i, de l'altra, s'estantolen en sòlids estudis descriptius diacrònics i sincrònics previs. Ja l'any 1997, Carles Castellanos, pioner dels estudis amazics a Catalunya, defensà a la Universitat Autònoma de Barcelona la seva tesi doctoral *El procés d'estandardització de les llengües. Estudi comparatiu i aplicació a la llengua amazigha (sic)*. Aquest estudi fonamental establí la necessitat d'una codificació composicional plural de l'amazic. Les bases teòriques de l'aplicació del model d'estandardització composicional plural al diasistema amazic septentrional (dialectes del Marroc, Algèria, Tunísia i nord de Líbia) van ser desenvolupades en estudis ulteriors i dutes fins a les últimes conseqüències tant al diccionari esmentat com a la gramàtica que avui oferim al lector. En primer lloc, la present gramàtica estàndard, per tal com comprèn el diasistema amazic septentrional en el seu conjunt, és una contribució rellevant per a l'estandardització de la llengua amaziga; i, en segon lloc, s'inscriu en el corrent estandarditzador endegat tant a l'Àfrica del Nord com a la diàspora. L'aplicació de l'estàndard composicional plural de l'amazic és visible no solament en diverses pu-

blicacions escrites sinó també en mitjans audiovisuals, com ara en els programes (començant per *El foraster*) que l'equip d'EasyTV subtitula a l'amazic i que són accessibles a l'aplicació de TV3 a la carta d'ençà del 2020. No podem referir en aquest prefaci el considerable volum de produccions que sobre l'amazic s'han fet a Catalunya; remetem el lector al recent i exhaustiu report publicat al dossier del CIEMEN *El Poble Amazic* (Múrcia 2019).

La *Gramàtica amaziga* reprèn el compendi gramatical que apareixia en la introducció del diccionari tot revisant-ne, esmenant-ne i actualitzant-ne els continguts. El disseny i la tipografia d'aquest volum han estat millorats i, a més a més, la publicació en forma de llibre independent el fan molt més amans i, consegüentment, en facilitaran tant l'estudi com la consulta. D'ençà de la publicació del diccionari, l'any 2015, són nombroses les remarques i observacions que hem rebut de part de col·legues, lectors i alumnes en seminaris, tallers i cursos impartits deçà i dellà de la Mediterrània. De totes elles se'n beneficia la present gramàtica tant per les esmenes d'errors com per l'aclariment d'alguns aspectes que havien romàs insuficientment descrits al compendi gramatical del diccionari. A tots ells els volem expressar la nostra més sincera gratitud amb la consciència que és molt llarg el camí que resta encara per recórrer fins a assolir la plena normalització de la llengua amaziga.

C. M.

Terrassa, 30 de setembre de 2020